

ПРОБЛЕМИ ПЕРВІСНОЇ ІСТОРІЇ ВЕРХНЬОГО ПОТІССЯ
У СВІТЛІ НАЙНОВІШИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Верхньотиський регіон по теперішньому політико-адміністративному поділу складається із Закарпатської області УР, південно-східної частини Східної Словаччини ЧСР, Сабольч-Сатмарської області УР і Мез-марамурського повіту Румунії.

Він займає особливе місце між Східною і Центральною Європою, відігравши важливу роль у формуванні розвитку і долин багатьох стародавніх європейських культур. Знаходячись у самому центрі Європи на стику різних природно-географічних районів в зоні постійних контактів між різними культурно-етнічними спільностями, населення краю приймало активну участь в історичних подіях, які проходили на протязі всієї історії в Східній і Центральній Європі. Тому історія населення верхнього Потісса була тісно зв'язана з історією інших етнічних утворень південного заходу Схід і Тисо-дунайського басейну.

Тут в первісну епоху сформувались своєрідні господарсько-культурні та історико-географічні області, які представляли індоєвропейську спільність і зіграли важливу роль в етногенезі Фракіянців і слов'ян. Але до утворення вказаних історично засвідчених етнічних спільностей передувала довготривала епоха в безіменним етносом. Осв'язано і зв'язано цілий ряд нез'ясованих питань і вони складають основу проблематики первісної історії регіону. Назвем з них головні: 1) роль природно-географічних факторів в заселенні верхнього Потісса та формування і розвитку первісного типу господарства; 2) етапи і напрямки розселення

тиському регіоні і в цілому, в Українських Карпатах.

Зрозуміло, що ці складні питання стало можливим вирішувати з розширенням джерелознавчої бази і з налагодженням контактів між вченими нашої країни і сусідніх регіонів Центральної Європи. Дуже суттєвими для ґрунтового дослідження первісної історії краю стали археологічні розкопки в зонах меліоративних робіт на трасі газо-нафтопроводів, на новобудовах тощо. Це дозволило значно розширити й поглибити джерелознавчу базу, висвітлити складні питання, які торкаються природногеографічних факторів у далекому минулому в Українських Карпатах, з'ясувати економіку і соціальну топографію мешканців поселень та городищ, динаміку етнічних процесів і демографії.

Значна робота проведена Закарпатською палеолітичною експедицією АН УРСР і археологічною експедицією Ужгородського державного університету у вивченні найдавніших слідів заселення Карпат первісними людьми - пітекантропом, сьантропом і неандертальцем.

Пам'ятки палеоліту на території Верхнього Потисся стали відомими тільки в кінці 60-х років завдяки систематичним пошуковим робіт. Нині відомо понад 60 стоянок стародавнього кам'яного віку. Найважливіша серед них - багаточасова Королівська стоянка.

Починаючи з 1976 р. ведуться стаціонарні розкопки на цій стоянці (Гладкий В.М., 1969). Вона розташована на стометровій терасі лівого берега Тисви. Тут на горі Сир зафіксовано 15 культурних горизонтів, які дозволили реконструювати палеогеографічні умови існування первісних людей. Один з нижніх горизонтів датується на підставі природних даних - геоморфологічних, фізико-хімічних, палеопедологічних, палеомагнітних і техніко-типологічних показників близько один мільйон років і є найдавнішими слідами людських поселень на території Європейської частини Схід. Шість наступних горизонтів - шальсько-мустр'єрського часу (500-38 тис.

років тому) є найдавнішими з таких на Україні. Три наступні поселення відносяться до ранньої доби пізнього палеоліту (38-20 тис. р. до н.е.).

Дослідження в Королівському поселенні дають важливий матеріал для вирішення багатьох основних проблем палеолітознавства - про час і шляхи первісного заселення Європи, переміщення тодішніх колективів, про нерівномірність їх розвитку та еволюцію техніки обробки каменю. На основі джерел з Королівської стоянки зроблено культурно-хронологічний поділ палеоліту Верхнього Потисся і Східно-Карпатського ареалу. Всі інші пам'ятки палеоліту відкриті в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Великій і Малій Угольках на Тячівщині переконливо свідчать, що регіон Верхнього Потисся було заселено вже в період стародавнього кам'яного віку (Гладкий В.М., 1969; Кулаковская Л.В., 1969).

Значних успіхів здобуто у вивченні пам'яток новокам'яної доби та мідного віку. В регіоні зараз відомо понад сто поселень і могильників вказаних епох (Балатурі Е.А., 1976; Пелецишин Н.А., 1987; Потушняк М.Ф., 1985).

Внаслідок досліджень поселень в Заставному, Рівному, Дякові, Федоровому та інших стало можливим говорити про самі ранні землеробські культури балканського походження в Верхньому Потиссі, представлені носіями культури Крїм (перша половина V тис. до н.е.). Поселення суковаторської культури досліджувались в селах Тарноці, Заставне, В.Гезенці (Потушняк М.Ф., 1985). Пам'ятки пізнього неоліту представлені носіями культури Тиса в селах Дяково, Братово, Дрисно, Вербоваць і в м.Берегові. Відкрито і досліджено кілька поселень доби міді культури Тисо-олгар в сс.В.Гезенці і культури Баден в с.Вовчанському (Потушняк М.Ф., 1985; Пелецишин Н.А., 1987). До кінця III - початку II тис. до н.е. належать поселення культури Нірнег в сс. Вовчанському і В.Доброві (Балатурі Е.А., 1983). Зав-

дяки їх досліджень вдалося визначити генетичні корені культури доби ранньої бронзи Закарпаття і всього Верхньо-Тиського регіону.

Експедиція Ужгородського державного університету велику увагу приділяла дослідженню пам'яток доби бронзи. За 70-80-ті роки відкрито до півсотні поселень і скарбів бронзових виробів II тисячоліття до н.е. (Дяково, Вовчанське, Заболоття, Квасово, Дідово, Підвиноградово та інші). Вони отримали монографічні опрацювання і вперше вітчизняній і зарубіжній археології створена концепція культурного і соціального розвитку населення Верхнього Потисся. Були виділені археологічні культури Ніршег, Отомань, Станово, Гава-Голігради і Східнословянська курганна група культур шнурової кераміки (Балагурі З.А., 1988). Для з'ясування складних питань етнокультурних і міжетнічних процесів були використані дані лінгвістики, геології, палеоботаніки, палеозоології, антропології, етнографії і технічних наук (Балагурі З.А., 1988).

Завдяки їм вивчено процес добування і лиття, розвитку техніки і технології кольорової металургії, з'ясовано місце рудних джерел в Східних Карпатах, роль верхньотиської металургії в економічній інтеграції населення Східної і Центральної Європи, визначена також і роль міжетнічних економічних і культурних зв'язках перевалів через Карпати (Балагурі З.А., 1988). Соціальна організація населення Верхнього Потисся вивчалась на основі даних поховань, розкопок городищ (Дідово, Шалестово, Читаття-Солотвино) та скарбів бронзових і золотих виробів (їх понад 160, кількість 2500 предметів). На основі археологічних джерел встановлено, що культури Верхнього Потисся відносяться до периферійної групи північно-фракійського етнічного масиву (Балагурі З.А., 1988a; Крушельницька Л.І., 1986).

За 10 років археологічних досліджень пам'яток ранньозалізної доби Верхнього Потисся досягнуто значних успіхів. Насамперед дже-

реловнава база поповнилася новими матеріалами, на основі яких відтворено реальну картину соціально-економічного та культурного розвитку населення регіону. Важливим є те, що пам'ятки так званої культури фракійського галльстату хронологічно поділені на два періоди. До першого віднесено пам'ятки культури Гава-Голігради (III-VI ст. до н.е.) (Смирнова Г.И., 1976).

Друга група, датована VII - початком III ст. до н.е. і зв'язана з Куштановицькою культурою (Половч І.И., 1986). Розкопки родовища Шалестово, поселень Олешник, Дрешино, Петрово, Вовчанське, Медведівці дали можливість визначити тип жител, господарсько-побутові комплекси, виробничі галузі, знаряддя праці, прикраси та інші. В ході досліджень було повністю розкопане городище Шалестово. Фортифікаційні споруди, житлові побутові комплекси дозволили зробити висновки, що ці земляні замки Закарпаття були не лише тимчасовими сховищами людей під час небезпеки, вони були постійним місцем перебування певної категорії людей з метою охорони і ведення дозорної служби. На постійну військову загрозу вказує численні знахідки зброї і заховані скарби дошка городищ Шалестово, Арданово, Стремтура та ін. (Балагурі З.А., 1972).

Важливе місце в наших дослідженнях посідають пам'ятки племен так званої Куштановицької культури, які датуються VII-III ст. до н.е. синхронні культурам Українського лісостепу скіфського часу. Були проведені розкопки курганного поховання в с.Бобовому, Оноковцях, Береги і поселення в с.Олешник та Вілок (Половч І.И., 1986).

На основі отриманих джерел з'ясовано, що носії куштановицької культури належали до автохтонних жителів Верхнього Потисся і представляли фракійську етнокультурну спільність. Доли їх добре простежуються на матеріалах пам'яток останньої чверті I тисячоліття до н.е. В цей історичний час Верхнє Потисся увійшло в сферу впливу середньоевропейської, так званої латенської культури,

створеної кельтама. В подуті все більше застосовуються залізні вироби різного призначення, гончарні посудини ремісничого виробництва, яке наближається до професійного. Свідченням цього є унікальні пам'ятки, відкриті експедицією Ужгородського державного університету в зонах меліоративних робіт в сс. Братово, Дяково, Чапа, Ново-Клиново, Мужієво та ін. (Котигорошко В.Г., 1987). В Дякові і Ново-Клиновому відкрито залізноворонні майстерні, які в кінці I тис. до н.е. були найважливішими металургійними центрами Тисо-Дунайського басейну і забезпечували населення ареалу напів-фабрикатами. Населення Закарпаття завдяки інфільтрації кельтської цивілізації були втягнені у широкий середньоевропейський ринок, мали активні культурні і торгові контакти з гето-дакійськими племенами Трансільванії, населенням Прикарпаття і Подністров'я (Котигорошко В.Г., 1989).

На початку нової ери, після падіння кельтської цивілізації в Середній Європі місцеве населення Закарпаття створило нові форми матеріальної культури, які увійшли в основу культури Карпатських курганів першої половини I тис. н.е.

Слід зазначити, що пам'ятки I тис. н.е. посідають в радянській археології особливе місце, бо з визначенням їх зв'язані проблеми походження і ранньої історії східних слов'ян. Дослідження цих пам'яток стало можливим завдяки широким пошуковим робітам на Закарпатті в 1948 і 1949 рр. експедицією відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР м. Львів, керованою М.В. Смішкою. В 50-60-х рр. дослідником був розкопаний курганний могильник I-II ст. н.е. в районі с. Іза Хустського району. На основі широких досліджень в Закарпатті і Прикарпатті М.В. Смішко сформулював концепцію історичного розвитку населення Українських Карпат в першій половині I тис. до н.е., зв'язуючи їх одним з племенних груп дакійського масиву, які згодом були асимільовані у слов'янському

періодичні і покладали початок культури літописних слов'янських племен - білих хорватів (Смішко М.В., 1960). Однак цілий ряд складних питань першої половини I тисячоліття залишилися не висвітленими. Ці прогалини намагалися закрити своїми пошуками і розкопками експедиції Ужгородського державного університету разом з Ужгородським археологічним групою Інституту суспільних наук АН УРСР і особливою секцією Закарпатського Правління Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. За 70-80 роки ними відкрито і частково досліджено 59 поселень, городище в Малій Копані, 2 виробничих центри в Дякові і Волчанському, 3 могильники (Іза, Руське Поле, Братово), культовий центр в с. Солонці Ужгородського району, скарб монет в с. Нанково Хустського району та інші.

Чергу половини I тис. до н.е. в історичній літературі прийнято називати римським часом, оскільки розширили свої володіння римляни до Східних Карпат, підкоривши давні і створивши провінцію Дакія. Ці складні історичні події добре документують археологічні матеріали з пам'яток Закарпаття.

В матеріальній культурі краю простежуються як економічні, так і соціальні особливості, характерні для всього населення Тисо-Дунайського басейну.

Господарське життя населення показує високий рівень професійного ремесла: гончарства, оклюваріння, металургії і металообробки. Такими професійними центрами були Дяково, Волчанське, Беретшувань і Мала Копаня (городище) (Котигорошко В.Г., 1984). Про широкий торговий обмін переконаливо свідчать значна кількість римських монет - орієнтирів динаріїв, знайдених на поселеннях, або окремо, або в скарбах. Вони зустрічаються вздовж соляної дороги, яка йшла з Солотвина до римських провінцій Дакія і Паннонія.

Археологічні джерела дозволяють простежити генетичні корені культури Закарпаття в римський час. В її основу входять компоненти

куштановицької культури, а також окремі елементи культури гето-даків, які після падіння кельтської цивілізації в Тисо-Дунайському басейні проникли в території Трансільванії в Верхнє Потисся. За своїм обліком матеріальна і духовна культура характеризується як культура Карпатських курганів, носіями якої були, очевидно, племена письмово засвідчені як костобони (Котигорошко В.Г., 1980, 1984, 1986). В середині I тисячоліття вони увійшли в контакт з слов'янськими племенами, що привело до їх повної асиміляції. Уже з VI ст. н.е. на території Закарпаття ми маємо класичні пам'ятки слов'ян VI-IX ст. та періоду Київської Русі (Котигорошко В.Г., 1977; Пеняк С.М., 1980, 1988). Їх дослідження триває і понині. В зонах новобудов за останні 20 років експедицією Ужгородського державного університету відкрито десятки поселень. Проводилися розкопки на поселеннях в сс. Федорово, Петрово, Вовчанське, Дяково, Оросієво, Вербоваць, Олешник, Чена, Матієво, Мужієво, Дідове та ін. (Котигорошко В.Г., 1977; Пеняк С.М., 1988).

Археологічні джерела, отримані під час розкопок, дозволили не тільки з'ясувати густоту заселення території Закарпаття з визначенням кількості людей, але й доповнити важливими даними загальний історичний розвиток давньослов'янського населення краю, врахувавши його етнокультурні та етнографічні особливості, а також контакти його в загальнослов'янському масиві.

В XII-XIII ст. почалося інтенсивне будівництво фортифікаційних споруд - замків, залишки яких збереглися в Горянах, Невицькому, Середньому, Квасові, Виноградіві, Королеві, Хусті. Але, на жаль, вони ще не стали предметом спеціальних археологічних досліджень. Це перш за все пояснюється відсутністю спеціалістів археологів-архітекторів, а по-друге, в університеті і навіть в області відсутня матеріальна база для подібних досліджень.

Завершуючи нашу інформацію про проблеми історії Верхнього

Потисся, ми відзначаємо і наукову новизну наших здобутків. Вони полягають в тому, що вперше **вітчизняній** і зарубіжній археології зроблено спробу відтворити послідовну картину історичного розвитку населення краю і вказати на його місце в стародавній історії народів Східної і Центральної Європи. Наслідки археологічних досліджень за 70-80-ті роки отримали широке висвітлення в наукових статтях і монографіях, кандидатських і докторських дисертаціях. Така, звичайно, неповна панорама тих проблем, які знаходяться в центрі уваги дослідників стародавньої історії Верхнього Потисся і всього Східнокарпатського регіону. Вони мають дальшу перспективу. Нині намічено широку програму нових досліджень, які координуються Інститутом археології АН УРСР, відділом археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Встановлено добрі ділові контакти з Московським, Київським і Львівським державними університетами та вченими сусідніх країн Центральної Європи.

На особливу увагу заслуговують історичні узагальнення про соціально-економічний розвиток стародавнього населення Українських Карпат. Необхідно глибше вивчати динаміку історичного процесу, роль природногеографічних факторів в економічному житті населення, проблеми етногенезу і міжетнічні зв'язки. Ми ще мало займаємося історією виникнення і розвитку відтворючих форм господарства - землеробства і скотарства, історією ремесел, обміну і торгівлі. Необхідно підготувати та видати узагальнюючі праці по технології найважливіших виробництв (металургія і металообробка, технологія заліза і скла, гончарство і ювелірна справа, карбування монет та інше). Понайні відсутнє антропологічне вивчення населення краю.

Ось такі основні проблеми, які поставлені життям, а їх вирішення залежить і від стану підготовки кадрів.

Література

1. Балагурі В.А. Мелестівське городище - пам'ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття // Дослідження стародавньої історії За-

- карпаття. - Ужгород, 1972. - С.9-75.
2. Балагурі В.А. Слідами людей кам'яного віку//Балагурі В.А., Пеняк С.І. Закарпаття - земля слов'янська. - Ужгород: Карпати, 1976. - 160 с.
 3. Балагурі В.А., Бідзіля В.І., Пеняк С.І. Стародавні металурги Українських Карпат. - Ужгород: Карпати, 1976. - 123 с.
 4. Балагурі В.А. Племена ранньозалізної пори у Верхньому Потиссі//Наук. збірник музею української літератури у Свиднику. - Пряшів, 1983. - № II. - С.29-40.
 5. Балагура В.А. Культура Отомань//Археологія Української ССР. - К.: Наук.думка, - 1985. - Т.І. - С.420-428.
 6. Балагура В.А. Станово//Археологія Української ССР. - К.: Наук.думка, - 1985. - Т.І. - С.473-481.
 7. Балагура В.А. Вопросы культурно-исторического развития населения Верхнего Потисья в бронзовом веке//Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. - Нитра, 1986. - С.169-175.
 8. Балагура В.А. Культура Фельдсеч//Археологія Венгрии. Конец II тыс. до н.э. - I тысячелетие н.э. - М.: Наука, 1986 а. - С. 83-92.
 9. Балагура В.А. Актуальные вопросы истории исследования памятников эпохи бронзы Верхнего Потисья//СА, 1988. - С.ХХУІ-І. - С.9-17.
 10. Гладкий В.Н. Актуальные вопросы раннего палеолита. Диссертация на соиск. докт. ист. наук. - Новосибирск: 1968.
- II. Котигорощко В.Г. Новые данные к изучению древней истории славян Закарпаття//СА, 1977. - С.І. - С.81-102.
12. Котигорощко В.Г. Итоги изучения могильника Иза I в Закарпаття//СА. - 1980. - № I. - С.229-247.

13. Котигорощко В.Г. Малокопаньское городище рубежа нашей эры в Закарпаття//СА. - 1984. - № I. - С.252-256.
14. Котигорощко В.Г. Вопросы происхождения и этнокультурной принадлежности населения Верхнего Потисья римского времени//Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. - Нитра, 1986. - С.227-238.
15. Крувальницка Л.І. Взаимосвязи населения Прикарпаття і Волни з племенами Східної і Центральної Європи. - К.: Наук.думка, 1985. - 160 с.
16. Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна. - К.: Наук.думка, 1989. - 126 с.
17. Пелевешин Н.А. Памятники неолитического времени Закарпаття//Археологія Прикарпаття, Волни и Закарпаття (каменный век). - К.: Наук.думка, 1987. - С.114-120.
18. Пеняк С.І. Ранньослов'янська і даньоруське населення Закарпаття VI-XII ст. - К.: Наук.думка, 1980. - 180 с.
19. Пеняк С.І. Археологические источники о древних славянах Закарпаття//Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н.э.-первой половине I тыс. н.э. на Юго-Западе УССР и сопредельных регионах. - Львов, 1988. - С.43-45.
20. Попович И.И. Памятники култановинного типа Закарпаття//Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. - Нитра, 1986. - С.191-199.
21. Потушняк М.Ф. Неолит Закарпаття: культура Криш и расписной керамики//Археологія Української ССР. - К.: Наук.думка. - 1985. - Т.І. - С.139-149.
22. Потушняк М.Ф. Подгурская и баденская культуры Закарпаття//Археологія Української ССР. - К.: Наук.думка. - 1985. - Т.І. - С.291-304.
23. СІНЕКО А.А. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н.е. - Київ: Вхд-во АН УРСР, 1960. - 187 с.